

Moskou, maandagavond 8 september 1975

Het is rond elf uur: de radio op mijn kamer speelt Russische volksmuziek. De beide eerste dagen waren zo vol belevenissen en aanpassing dat er geen moment tijd was om iets op te schrijven. Gistermiddag de vlucht naar Moskou, per Aeroflot-toestel, mijn eerste vlucht überhaupt. Een bijzondere gewaarwording, je je van de aardbodem te zien verwijderen (ik zat aan het raam), Amsterdam onder je te zien liggen en daarna door de wolken steeds weer het landschap te zien, later de zee met eilanden (Noordzee ?), dan weer land, daarna lange tijd langs de kustlijn (ongetwijfeld de Oostzee), tenslotte boven Rusland geen uitzicht meer tot ca. een kwartier voor de landing. Het was ook voor mijn buurmeisje, Meta Goossen uit Rotterdam (zij leert op de volksuniversiteit Russisch), de eerste vlucht, zodat het door de verrassingen waarop we elkaar attendeerden, gezellig was. Hoewel bij het binnenkomen alles eerst vreselijk smal en benauwd leek, ging 't na het plaatsnemen wel. We kregen een goede maaltijd van een stewardess, die een uitgesproken Slavisch gezichtstype had en hoewel kortaf, niet onvriendelijk reageerde. Onze groep zat niet bijeen. Wij vormden met ons twaalfven (Yolanda Bloemen, Barbara Bodegom-Timmermans, Marc Dupuis, Meta Goossen, Stella Haase, Mariette Hamulyak, Frédérique v.d. Heuvel, Anne Jacobs-Otten, Karin Klinkhamer, Annie Meintema, Louis Smit en ik) slechts twaalf deelnemers van een Vernu-reisgezelschap en zouden ook in Rusland niet altijd bij elkaar blijven.

Een bijzonder type hadden wij al in de hal op Schiphol gezien: in een zwaar, met bont afgezet jack met ettelijke emblemen op de revers, een bontmuts op en een wantrouwende, norske blik - dat wij aan die man ons leven moesten toevertrouwen... Maar het bleek een passagier en zelfs een Nederlander.

Toen we daalden, zagen we dichte wouden, onderbroken door zandplekken met loodsen of boerenbedrijven, verscheidene meren die met elkaar in verbinding stonden, tenslotte wegen, waarop op 'n goed moment auto's zichtbaar werden. Daar het vliegtuig drie kwartier te laat van Schiphol vertrokken was, landden we tussen kwart voor zes en zes op Sjeremetjewo, waar het eerste wat opviel, de overeenkomst met de ons bekende realiteit was: asfalt, gras enz. Misschien dat het door het vooropgezette idee kwam, dat in de Sovjet-Unie alles anders moest zijn, maar dit was wat mij toen frappeerde, en ook in Moskou is blijven treffen: dat het een mij bij voorbaat vertrouwde 19e-20e eeuwse stad was. Wel vielen de militairen op het vliegveld op, die door hun laarzen een martialer indruk maken dan bij ons.

En toen begon het. De pas- en visumcontrole door een militair gebeurde vlot, maar ijzig. We kregen een douaneverklaring in te vullen en moesten met dat formulier en onze bagage naar de douane. Dat ging net toe als op een supermarkt met verschillende kassa's: voor elke vormde zich een rij wachtende mensen. De rij waar enkelen van ons stonden, moest eindeloos wachten. Gecontroleerd werd er door een blonde juffrouw, die letterlijk alles liet uitpakken. Voor ons stond onze "Rus" met z'n orden en sjapka, maar 't mocht niet baten, de controle was bij hem totaal: alle koffers en tassen helemaal leeg. En wat er uitkwam: envelopjes ansichten die de juffrouw openmaakte en een voor een bekeek, bouwplaten van een Noordhollandse stolpboerderij, een foto van Sinterklaas enz. Na drie kwartier wachten begonnen enkelen ongeduldig te worden, maar ik vond het prachtig en zei dat dit nu net nodig was om een goede indruk van het systeem te krijgen. Ook Karin Klinkhamer en Annie Meintema moesten 't ontgelden, maar of de juffrouw

misschien mijn ironie gemerkt had, in ieder geval ik mocht er zonder visitatie door en Meta Goossen na mij.

De tocht naar de stad per autobus gaf een indruk van de uitgestrektheid van Moskou (7.8 miljoen inwoners). Een sympathiek meisje in blauwe regenjas was in de bus aanwezig en stelde zich voor als Valentina, onze gidse in Moskou. Zij sprak al wat Nederlands, maar zou de uitleg in het Duits geven, dat zij beter sprak (die taal beheerst zij ook voortreffelijk). Wij passeerden een gedenkteken, tot waar de Duitsers gekomen waren, en de ringautobaan, tevens stadsgrens van Moskou en reden over de Leningradskij prospekt en de Gorkogo ulitsa het centrum binnen, langs de Moskwa aan het Kremlin voorbij, naar ons hotel Bukarest (Bucuresti), dat aan de Moskwa is gelegen.

Daarbinnen stonden we weldra als een groep landverhuizers te wachten, daar de kamers moesten worden 'verdeeld'. Dat zag er eerst niet best uit, daar soms vier mensen één kamer kregen en echtparen voorgingen. Met enige zorg zag ik die toewijzing tegemoet, stel je voor dat je met die zonderling je kamer en nachtrust moest delen, dan was de reis wel bij voorbaat bedorven. Maar toen ik aan de beurt kwam, waren er enkele eenpersoonskamers vrij en weldra stond ik in een ouderwetse houten lift, bediend door een resoluut oud mensje, op weg naar de vierde, of eigenlijk de derde verdieping. Kamer 407 bleek een grote verrassing: het raam keek direct uit op de Basiliuskathedraal, een stuk van de Kremlinmuur tot de Spasskitoren, en het klassicistische Praesidium van de Opperste Sovjet. Van het Rode Plein was enkel het begin te zien.

woensdagmorgen 10 sept.

Ik ben maar een uurtje eerder opgestaan, want ik heb al twee dagen achterstand met dit reisjournaal.

Zondagavond na het avondeten in het hotel, krijgsraad gehouden over de agenda van deze week: Vernu biedt een gevarieerd programma, maar enkele onderwerpen zoals de tentoonstelling van de economische verworvenheden der USSR en een gesprek met Sovjet-specialisten trekken ons minder; onze slavisten hebben ook enkele eigen wensen: een bezoek aan Tolstoï's woonplaats Jasnajapoljana b.v.; groepsleidster Annie Meintema wil dat bij Inturist gaan regelen. Daarna een avondwandeling gemaakt met ons groepje: om hotel Rossija heen, langs de Basiliuskathedraal het Rode Plein over, beide in floodlight, en langs het Mausoleum met de roerloze schildwachten terug. De afmetingen van het Rode Plein vallen iets tegen, maar het geheel maakte op deze laatste zomeravond in Moskou (21 graden) een prachtige indruk: de rode Kremlmuur en daarbovenuit in okergeel de regeringsgebouwen, waar nog in één kamer licht brandde.

De volgende morgen, maandagmorgen, grauwe wolken en stromende regen. Wij maakten met Valentina een bustocht door Moskou: door de stad, via het Novodevitsjij monastyr naar de Lomonossov-universiteit op de Leninbergen (vanaf 1949 in de suikerbakkerstijl gebouwd, die overigens op het Empire State Building teruggaat) en over de Kutusov prospekt met 19e eeuwse triomfboog op de overwinning van 1812 (uit de stad hierheen verplaatst) en Kalinin prospekt terug. Valentina gaf een historische inleiding: de stad wordt in 1147 voor 't eerst in de annalen genoemd, in die 12e eeuw liet grootvorst Jurij Dolgorukij een (nog houten) Kremlin bouwen, uit de 15e eeuw dateert de 2 km lange muur; na 't afschudden van de tataren ontstond, gecentraliseerd rond Moskou, Rossija (voordien sprak men van Rus, Kiever Rus). Het Rode Plein heet al sinds de 16e eeuw zo, doch krasnij betekende vroeger mooi. Zij maakte ons nog op allerlei gebouwen attent: de Leninbibliotheek met 26 miljoen boeken en handschriften, de

ministeries van buitenlandse zaken en buitenlandse handel (suikerbakkerstijl), de Frunze-academie, en zij vertelde het een en ander over de omstandigheden waaronder men in Moskou leeft; zij was daar voor mijn gevoel heel eerlijk in. De woningnood is in Moskou nog groot: men heeft per persoon 9-13 vierkante meter aan specifieke woonruimte, maar een mens heeft volgens onderzoeken 20 nodig; dit doel wil men in 1980 bereiken, en daarvoor komen in Moskou dagelijks 350 woningen klaar. De werktijd bedraagt 41 uur per week, het doorsnee-loon 139 roebel per maand, doch zowel de huur (niet meer dan 4 % van het inkomen) als de belastingen (8 %, maximaal 13 %) zijn laag en medische behandeling is kosteloos. Gequalificeerde of zware arbeid wordt beter betaald dan intellectuele. Valentina zelf - 27 jaar, universitair opgeleid - verdient 120 roebel, maar de buschauffeur, zei ze lachend, kan tot 300 roebel komen. Een leraar verdient 200 roebel, een arts meer; het maximum (hoge ambtenaren, professoren) is 450 roebel. Sinds enkele jaren zijn de prijzen gestabiliseerd en de hoge salarissen bevroren, terwijl de lage stijgen - een langzame vergroting van de koopkracht dus. Vrouwen worden met 55, mannen met 60 jaar gepensioneerd. De opleiding is door stipendia kosteloos; het aantal academici (van wie 55 % vrouwelijke), vooral artsen, is groot. De revolutie bracht de scheiding van kerk en staat; er heerst gewetensvrijheid, maar ook vrijheid tot atheïstische propaganda.

's Middags zouden wij om 14.15 met de bus naar het Kremlin gaan. Ik was wat eerder klaar met de maaltijd en dacht nog even een paar kaarten te kunnen schrijven, want dat moet tussendoor, je hebt hier tijd tekort. Toen ik op m'n horloge keek, was het al over tijd. Ik naar buiten, de bus was al weg. Dat ik nu het bezoek aan het Kremlin zou moeten missen ! Ik holde, in mijn idee achter de bus aan, over de brug naar het Rode Plein, waar ik dacht dat de ingang was. Aan één van de soldaten, geposteerd voor de Spasskipoort, vroeg ik waar de musea waren. De militair verwees mij naar de Borovitski-ingang, 10 minuten lopen van daar, die ik toen in de regen aflegde, langs de Kremlmuur. Hoewel ik geen idee had waar de groep was, ben ik door de Borovitskipoort langs het Grote Kremlpaleis naar de kerken gelopen (de weg wees zich vanzelf). Op het kerkplein was niemand van ons te zien. Ik ging op goed geluk de Aartsengel-Michael-kathedraal binnen, en trof daar de groep. Valentina verklaarde met een kort woord wat ik gemist had; de groep begon ook pas aan haar rondleiding, want men had veel tijd verdaan met de vraag, of men met dit regenweer niet liever naar de metro zou gaan; daarbij hadden de stemmen gestaakt. Wij zagen ikonen en gelijkvormige sarkofagen van de tsaren en tsarewitsjen vóór Peter de Grote. Langs de gebarsten klok, het 16e eeuwse kanon en het Congresgebouw wandelden wij verder en bezichtigden nog de werkelijk prachtige Maria-Boodschap-kathedraal, niets dan ikonen, fresco's en zelfs de vloer betegeld met halfedelsteen. Het bleef bij deze kerken; de paleizen en de schatkamer van het Kremlin stonden blijkbaar niet op het programma.

's Avonds was er in het Tsjaikovki-conservatorium een voorstelling van Georgische dansen. Tage Domela Nieuwenhuis, de vertgenwoordiger van Vernu in Moskou, had mij een kaartje bezorgd; er waren trouwens nog anderen van het reisgezelschap, maar meer van het type lolbroek. Ik had iets als volksdansen verwacht, met jongemannen en meisjes in klederdracht, maar het was geen folklore in die zin. Het was een 'Augenweide' waarbij de muziek (balalaika en accordeon) op de achtergrond trad: in middeleeuwse gewaden, schitterend van kleur, werd er door tataren gesprongen en geduelleerd, waarbij de vonken in 't rond vlogen, trippelden rijen jonge vrouwen binnen, statig en met zo kleine stapjes dat het leek of ze op wieltjes reden, en dansten kleine

Mongoolse meisjes. In de pauze een glas champagne gedronken (1 r. 36). De anderen van het gezelschap gingen later nog naar een bar in hotel Inturist; het is voor hen half drie geworden, maar ik wilde mijn energie liever sparen en aan dit dagboek beginnen, waar ik tot half een aan geschreven heb.

De volgende, dinsdag-morgen weer het troosteloze beeld van een regenachtige stad. Met Annie was afgesproken, dat we naar het Tretjakov-schilderijmuseum zouden gaan, dat bij Vernu voor vrijdag is gepland, op welke dag de slavisten echter naar Jasnajapoljana willen (ik zelf stel mij voor dan het Historisch Museum te bekijken). Wij wandelden erheen volgens de route die in het boekje 'Moskou in de wandeling' van Jozina van het Reve op blz. 46-47 beschreven staat. Ik fotografeerde enkele gebouwen, waaronder de kerk van de H. Clemens, die van nabij gezien erg verwaarloosd is en waarin (sic!) een dienst voor monumentenzorg gevestigd bleek. Wij liepen ook de Allerheiligenkerk binnen, waar in het portaal een dood oud mannetje of vrouwtje opgebaard lag, met enkele verdrietige nabestaanden eromheen. Dat schokt je wel, daar je volgens Russische gewoonte de dode ziet liggen, en wij zijn er stil aan voorbijgegaan, na even een blik in de kerk te hebben geworpen.

In de Tretjakov-galerij zag ik o.m. een interessant 19e-eeuws schilderij van Peter de Grote met zijn zoon Aleksej, een chan uit de tijd van de Franse revolutie (het grote schilderij van deze Myrtaza-Kyli-Chan, broeder van de sjah van Perzië, door Borovikovski zou ik later zien in het Russisch Museum in Leningrad), een aantal bekende portretten van Pusjkin, Dostojevki (in regenjas, een sympathiek voorkomen), Lenin (ook enkele bronzen) en veel werk van Rjepin. Van Rjepin ook een schilderij waarop men de zuster van Peter de Grote, Sofija, gevangen ziet in het Novodevitsjij monastyr, met een strelits voor haar venster opgehangen. Valentina had bij het passeren van dit klooster verteld, dat de schilder door een collega was becritiseerd, omdat hij Sofija als zo'n lelijke, dikke vrouw had uitgebeeld. Voor zo'n vrouw hadden de strelitsen onmogelijk warm kunnen lopen, ze moet dus een schoonheid zijn geweest! In het algemeen valt te zeggen dat de Russische schilderkunst pas in de 18e eeuw begint en dan een sterk epigonaal karakter heeft, zich optrekt aan wat wij zo uit de 17e eeuw kennen - behalve dat de portretkunst van hoge kwaliteit is. Voordien schilderde men in Rusland slechts ikonen, waarvan wij ook ik meen twee zalen zagen.

's Middags gingen Annie, Karin, Meta en ik met nog enkelen van het lolbroekengezelschap (waarmee Meta de verbindingsschakel was gaan vormen) de stad in, reden her en der met de metro, waarvan we enige stations bekeken, en wandelden toen naar een souvenirwinkel op de Kutusov prospekt. Wij splitsten ons nu: Annie, Karin en ik wilden graag wat drinken in het tegenovergelegen hotel Ukraina. Wij kwamen daar in een ruime, roze restaurantzaal, klassicistische stijl, met glaskronen, en bestelden een fles wijn. Ik stelde voor, om tijd te sparen, hier ook maar te eten, te meer daar de prijzen voor ons besef ongelofelijk laag waren en wij in ons hotel steeds in een propvolle zaal een soort standaardmenu voorgezet krijgen. Wij aten met ons drieën inclusief de fles wijn voor nog geen 7 roebel (d.i. dus 9 gulden de man), ik beef Stroganov en heerlijk ijs toe. De omgeving was stijlvol en de zaal matig bezet, een adres om te onthouden! Daarna met een taxi naar de Arbat, een winkelstraat, waarvan de spreekwoordelijke gezelligheid echter geheel voorbij is, en toen met de metro naar de Gum, het warenhuis aan het Rode Plein, een soort Haagse passage in 't groot, waar ik een pressepapier met de torens van Moskou kocht. In hotel Rossija bleek geen plaats voor een kopje koffie, zodat we maar

opbraken.

woensdagavond 10 sept.

Vanmorgen vroeg opgestaan, om 7 uur, om het dagboek bij te schrijven. Met opluchting constateerde ik dat het droog was en het werd zo waar in de loop van de ochtend enigszins zonnig en zacht weer.

Bij het ontbijt vertelde de man met de vele Russische speldjes, die wij eerst voor een Rus aangezien hadden, dat hij gisteren door de politie was aangehouden, die hem naar zijn pas gevraagd had en hem, toen hij deze niet bij zich bleek te hebben, 75 gulden boete had gegeven. Het was gezien zijn verdere verhaal wel een verzinsel, maar het gaf gesprekstof. De passen van ons allen berusten immers bij het hotel en de politie weet dat. Mijn overbuur aan tafel, Mariette Hamulyak, merkte op, dat ik daar wel geen problemen mee zou hebben gezien mijn Russisch uiterlijk. Ik schertste, dat dat dan wel aan het minuscule druppeltje Slavisch bloed te danken was, dat ik heb. Inderdaad had mijn moeder de hoge jukbeenderen, die je bij het Slavische type vindt. Ik heb die in minder uitgesproken vorm, maar daar ik ook in kleding en haardracht niet van de doorsnee Moskoviet van vandaag verschil, zal Mariette wel gelijk kunnen hebben. Ik word op straat trouwens meermalen aangesproken door Russen, die mij de weg of de tijd willen vragen. Overigens kregen wij, wellicht als gevolg van het gerucht, onze passen terug.

Om half elf gingen wij met Valentina naar het Leninmuseum aan het Revolutieplein. Wij kregen een Russische gidse en Valentina vertaalde. Er waren daar tal van groepen, die zich langs en om elkaar heen bewogen, waardoor de rondleiding wat fragmentarisch was, maar wel voldoende voor een goede indruk. Het is een groot, veelomvattend museum. Van Stalin ziet men slechts een enkele foto (onder de medewerkers van Lenin, onder de letter S), van Trotski geen - Orwells 1984! Boeiend was een documentaire film over Lenin, authentieke filmopnamen van de jaren 1918-1922, waarin hij door latere synchronisatie met een grammofoonopname ook te beluisteren viel. Anne Jacobs, die naast mij zat, zei dat Lenin een charmante man geweest is en inderdaad kwam hij meermalen vriendelijk lachend op de film voor, anders dan de foto's van hem met het onverbiddelijke gesloten gezicht.

Na het middageten stond een boottocht op de Moskwa op het programma, van min of meer ons hotel tot het Kievse station. Het was heerlijk zacht geworden, ideaal voor een tocht op het water; ik schoot enkele fotos o.a. van hotel Kotelnitsjeskaja, de Frunze-academie en het Novodevitsjij monastyr. Na terugkomst bij de Berjozkawinkel in hotel Rossija een lakdoosje gekocht (27 r.).

Om 6 uur dienden wij al gegeten te hebben, want om 7 uur begon het circus. Toen ik om 6 uur in de bus stapte, was alleen Valentina er, met wie ik toen even gepraat heb. We spraken over de mogelijkheid van uitwisseling, nu onlangs het accoord van Helsinki getekend was; ik zei haar dat gezaghebbende Westerse bladen de vrees geuit hebben, dat de resultaten van "conferentiemand 3" (vrije uitwisseling van mensen, ideeën en informaties) wel een dode letter zullen blijven. Valentina was enigermate teleurgesteld, maar het is eerlijker, haar dit te zeggen. Het is duidelijk dat de Sovjetleiding Helsinki voor binnenlands gebruik nodig had (ik zag in de stad verscheidene foto's van de Russische delegatie en de ondertekening), maar naar buiten heen de boot afhoudt.

Even later kwamen de anderen. Eigenlijk had ik geen zin in het circus, ik houd niet van circus, had liever wat door de stad gewandeld, maar door een zekere besluiteloosheid had ik het toegangsbewijs niet durven weigeren en belandde tenslotte toch in het

circus. Nu moet ik zeggen dat het een goed en vlot gebracht programma was, dat niet verveelde. Het begon met een revolutionair spektakel: rijen meisjes die rode vaandels droegen, alles in fel rood floodlight, waarboven filmopnames uit de laatste oorlog geprojecteerd werden - dit ter herdenking van dertig jaar overwinning op het fascisme. Verder zoals gezegd goed gebracht circus, met nog een hippisch kozakkennummer. Het vermaak van de kinderen, hun uitbundig lachen, doet je goed in dit ernstige land.

vrijdagmorgen 12 sept.

Ik kon vannacht niet goed slapen. Om 4 uur naar buiten gekeken: er was werkelijk niemand op straat, een volkomen uitgestorven Rode Plein. Momenteel is het 6 uur, rijden er enkele auto's en zie je af en toe mensen over de brug lopen. Wat elke morgen opvalt, is dat het asfalt zover het zicht reikt (d.i. tot de Basilius) schoongespoten is.

Gistermorgen was ik te laat voor het ontbijt. De reisgezelschappen wisselen elkaar af in de eetzaal en als je een kwartier te laat komt, kan het mis zijn. Ik ben toen naar de Gum gegaan en heb daar enkele belegde sneetjes brood en een ijsje gekocht. Het ijs is hier werkelijk verrukkelijk; ondanks het slechte weer eet ik er ettelijke per dag, de Russen trouwens ook (het summum is het chocolade-ijs van 28 kopeken op het Revolutieplein). Met de metro ben ik naar de Kalinin prospekt gereden en heb daar de grote boekenzaak Dom knigi bekeken: de verzamelde werken van Lenin zijn er spotgoedkoop: de 50 delen kosten 65 kopeken per stuk. Het is, dat je maar 20 kg in het vliegtuig mee mag nemen, ik heb mij toen bij Melodija, iets verderop, maar met enkele grammofoonplaten vertroost. Het is op de parterre, waar de volksmuziek staat, een ware kakofonie: in alle hoeken spelen grammofoons en bieden in lawaai tegen elkaar op. Jammer genoeg nam een en ander veel tijd in beslag en ben ik daardoor het uitstapje naar Kolomenskoje misgelopen.

Voor de middag had Annie Meintema een bezoek aan het Novodevitsjij-klooster gepland. Volgens het Vernu-programma hadden we op die tijd een gesprek met Sovjet-specialisten moeten voeren, maar wij vonden dat voor de korte duur van dit verblijf zonde van de tijd. Wel zaten we enigszins in over Valentina, die echter toch nog een aantal mensen meegekregen heeft. Wij dus naar het Novodevitsjij-complex, waarvan we de witte koepelkerk met prachtige fresco's, ikonen en de graven van enkele zusters van Peter de Grote, onder wie de regentes Sofija, bekeken. In het voorportaal een obligaat expositietje over de uitbuiting der boeren door de kerk, waarbij de voor dit doel vernielde 17e-eeuwse afdrachtregisters de historicus nog meer pijn doen. Ik nam nog enkele foto's op het terrein, evenals later, op de terugweg, op het Rode Plein en rond hotel Rossiya.

Na het avondeten met Yolanda Bloemen (die een zusje van Eric Bloemen blijkt te zijn), Karin Klinkhamer en Louis Smit de stad ingegaan om nog ergens wat te drinken; dat werd een kopje koffie in hotel National en een wodka-lemon in de bar van het aangrenzende hotel Inturist.

vrijdagavond 12 sept.

Zeer bevredigend gevoel over deze dag. Vandaag zouden de slavisten naar Jasnajapoljana (woonplaats van Tolstoi) gaan, doch ik had mij daarvoor verontschuldigd, daar ik het Historisch Museum wilde bekijken. Dat ging echter pas om 11 uur open, zodat ik voordien nog de Basiliuskathedraal kon bezichtigen en om 11 uur het aflossen van de wacht bij het Mausoleum gadeslaan. Van 11-13 uur het Historisch Museum bekeken, dat inderdaad belangwekkend is, de Russische geschiedenis chronologisch behandelt, zonder voor mijn gevoel erg in de

marxistische periodisering te vervallen, al wordt in de 2e helft van de 19e eeuw uitsluitend de opkomst van de revolutionaire beweging belicht en worden de andere componenten zoals de tsaren doodgezwegen. Hetzelfde natuurlijk in de 20e eeuw met Trotski en Stalin.

Om half drie zou de schatkamer van het Kremlin weer opengaan (deze is nl. slechts vier keer per dag te bezichtigen). Ca. kwart voor twee kwam ik ter plaatse aan, maar er stond al een rij mensen van meer dan tien meter. Ik sloot me er maar bij aan en om half drie schuifelden we langzaam naar voren. Bij de deur gekomen haalden de mensen hun toegangsbewijs te voorschijn, maar dat had ik niet; ik dacht dat wij binnen het kaartje moesten kopen. Het ging dus niet door en enigszins geërgerd liep ik door de Borovitski-poort weer de stad in: wat nu te doen? Ik keek op mijn plattegrond en vond iets in de buurt: in de Marksa Engelsa ulitsa bevond zich een Marx-Engels-museum. Ik erheen en het bleek open

- Ik krijg het zo ontzettend koud op mijn kamer, het is al echt herfstweer en er wordt niet gestookt, dat ik maar even ophoud.

zaterdagmorgen 13 sept.

Ik ben gisteravond maar een wodka gaan drinken in de bar van Inturist; ik was zo verkleumd, dat de wandeling en de borrel me goed gedaan hebben. Er zaten een stel van het reisgezelschap, maar we zijn vrij snel daarna weer opgestapt.

Om m'n verslag weer op te vatten: Het Marx-Engels-museum is ondergebracht in een soort landhuis van twee verdiepingen met een grote tuin ervoor (het doet enigszins denken aan het Wassenaarse stadhuis, maar in het klein). Het omvat een omvangrijke documentatie over Marx en Engels en hun publicaties; voornamelijk fotocopies, aan originelen enkele schilderijen van Jenny von Westphalen en een medaillonnetje met foto en haarlok van Marx. Chronologisch opgezet en uitmondend in het 'Nachleben' van Marx (hierbij zag ik één goede foto van Stalin met een groepje), doet het aan het Leninmuseum denken. Maar welk een verschil tegelijk: terwijl daar de groepen elkaar in de weg liepen, was er in dit museum, zover ik kon vaststellen, slechts één bezoeker: ik. Daarvoor stonden naar schatting 6 man personeel klaar. De juffrouw in de garderobe was allervoorkomendst en terwijl ik de zalen een voor een bekeek, werd vóór mij uit de verlichting ontstoken en achter mij weer uitgedaan (!).

In een cafetaria op de hoek van de Marx-Engels-sstraat en de Frunzestraat twee sneetjes brood en twee glazen koffie genuttigd (deze zaken zijn zo zeldzaam, dat ik het adres maar even vastleg) en toen weer naar het Kremlin gegaan met de gedachte er (indien open) de Maria-Hemelvaart-kathedraal te bezichtigen, die we om de een of andere reden met Valentina overgeslagen hadden. Het was tegen vieren. Daar bleek de ingang tot de schatkamer (Oruzjejnaja palata) open, terwijl er zich nog niet zo'n grote rij voor gevormd had. Onmiddellijk realiseerde ik mij, dat ik misschien nog een kans had, bij de lichte van 4.30 uur, en ik naar binnen. Gelukkig was daar inderdaad de kassa: gauw een ticket gekocht en me bij de rij buiten aangesloten. Om half vijf naar binnen. Het was zonder twijfel het hoogtepunt van het verblijf in Moskou; wat men hier te zien krijgt, wat grootvorsten en tsaren in eeuwen bijeengebracht hebben aan wapenrustingen, goud, ivoor en edelstenen, aan ikonen, evangeliaria, kronen, tronen, gewaden, kerkschatten, serviezen, karossen enz. - men ziet zoiets slechts in het Vaticaan en in Wenen, waar de pausen en de Habsburgers even bestendige collectionneurs geweest zijn. Mijn dag was goed.

Vandaag is de laatste dag in Moskou. Zo dadelijk zullen we naar het mausoleum van Lenin gaan. Het is mistig buiten, al duidelijk herfst:

de bladeren vallen al en worden door oude vrouwtjes bijeengeharkt.

Leningrad, zondagavond 14 sept.

Ik schijn eergisteren enorm geluk gehad te hebben met de schatkamer, want op mijn verhaal wilden twintig mensen van het reisgezelschap er gisteren ook heen. Ze hebben het zowel als groep als individueel geprobeerd, maar er was geen denken aan.

We hebben gisteren van voor elfen tot half een in de rij gestaan voor het Mausoleum; een rij die begon rechts van het Historisch Museum, erachteromheen, vrij diep het park inboog en vervolgens langs het graf van de onbekende soldaat (waar 't ene bruidspaartje na 't andere bloemen neerlegde, een hier gebruikelijk ritueel), weer aan het Historisch Museum voorbij voerde, het Rode Plein op. Bij het Mausoleum strenge controle. Aan ettelijke gewapende militairen voorbij twee aan twee de trap af, ik met Anne Jacobs, langs Lenins rechterzij, dan even aan zijn voeteneind en aan zijn linkerzij de trap weer op, je mocht niet stil staan. Daar lag hij, het gezicht zoals wij het van zoveel foto's kennen, één vuist gebald, één hand gestrekt, de ene kant van het gezicht, zoals Anne opmerkte, charmanter dan de andere (deze wordt ook meestal op foto's afgebeeld). Juist toen wij er waren, vond ook beneden in het Mausoleum een aflossing van de wacht plaats, in de paradeplas. Men vraagt zich, bij het verlaten van dit heilige der heiligen, af, of Lenin deze sacralisering van zijn leer en zijn persoon gewenst zou hebben. Men moet erkennen, dat de Revolutie hierdoor verankerd, gelegitimeerd is geraakt, ook internationaal (voor ons stond een grote groep Italianen; er is ook geen terug meer naar vóór de Revolutie en het socialisme - maar aan de andere kant: wat denkt de gewone Rus, wanneer hij bij het Mausoleum praktisch gefouilleerd wordt en hij in een beklemmende militaristische entourage aan het lijk voorbij wordt gevoerd. Is dit een vader des vaderlands zoals Willem de Zwijger met zijn bede voor 'ce pauvre peuple' voor ons? Althans is dit de verhouding die men tot de grondlegger van de natie zou verwachten? - Maar het zijn wel de gewone voorzorgsmaatregelen van een regiem dat geen enkel risico neemt. De machthebbers achter de muur zijn onbereikbaar, hen omgeeft wachtpost na wachtpost, hun dienstauto's rijden met gesloten gordijnen. Daarbuiten slooft 't volk van 's morgens tot 's avonds, staat tot 9 uur in de avond in de rij voor noodzakelijke, doch schaars gehouden levensbenodigdheden en krijgt, voorzover het aan denken en lezen toekomt - en de Russen lezen waar ze kunnen, in de metro, buiten in de kou - enkel die geprogrammeerde lectuur en dagbladen te lezen, waarvan wij weten wat ze waard zijn. Dit obscurantisme is het, waarom wij niet van een verlicht despotisme kunnen spreken, al heeft het bewind ook daar enige trekken van: het is zelfs niet ondenkbaar, dat de top die de economische doelstellingen bepaalt, enigszins verlicht (in het bestwil van het volk) denkt, maar dat de middenkaders van partijbureaucraten en legerofficieren, op wie zij steunen, het despotische karakter bepalen. Ik heb te doen met de mensen hier: ze moeten hard werken voor een lage welstand, waarbij je jezelf steeds afvraagt: is het omdat de 'meerwaarde' wordt afgeroomd ten behoeve van de zware industrie, voor de defensie, voor hulpverlening en subversie elders, of is dit volk nog arm? Een samenleving reflecteert haar productiviteit toch enigszins in haar welvaart? Of hebben we hier met een 'staatskapitalisme' te maken, dat uit Marx' analyse van het kapitalisme slechts cynische gevolgtrekkingen trok? Ik neig ertoe te geloven dat deze economie inderdaad minder ontwikkeld is dan wij denken.

Als men het Mausoleum verlaat, loopt men langs de graven voor de Kremlinmuur; direct achter het Mausoleum, a.h.w. in het tweede gelid, een rijtje graven met borstbeelden, uiterst links dat van Stalin.

Ik ben nog even naar het Kremlin gegaan om te zien of de Maria-Hemelvaart-kathedraal, waar de tsaren gekroond werden (ook de Petersburgse), te bezichtigen was, maar deze bleek in restauratie.

In de namiddag met het gezelschap naar het Pusjkinmuseum voor beeldende kunsten. De kunst van oudheid, middeleeuwen en renaissance is er door copieën gerepresenteerd, de moderne kunst door originelen, waaronder Le penseur van Rodin, ettelijke jonge Picasso's, Matisse.

's Avonds zijn Annie Meintema, Stella Haase, Anne Jacobs, Marc Dupuis en ik bij een vroegere docente Russisch in Leiden (van 1971-73), Nina Michailovna Fedjunina op bezoek geweest. Zij woont een eind buiten het centrum, eerst met de metro, dan nog een hele tijd met de tram, in een nieuwbouwcomplex. Het is allemaal revolutiebouw en men woont er - ook Nina en haar man en dochters Ljena en Ira en naar het schijnt nog een oma - in een flatje zoals Valentina beschreven had. Een smal gangetje, klein keukentje, toilet-wasruimte, een smalle woonkamer, waarvan door een enorm wandmeubel aan de ene en een piano en divan aan de andere kant nog veel ruimte afging, en dan natuurlijk slaapruijnte die ik niet gezien heb. Nina is een ontzaglijk hartelijk mens, aan één stuk aan 't woord. We kregen een verrukkelijke borsj-soep, pannekoekjes met een soort gehakt ertussen, vruchten op sap, Russische en Georgische wodka (de laatste smaakte als slivovits, hij was 'vinogradskii' d.w.z. uit druiven), sok (vruchtensap) en rode wijn. Het was er, zo klein als de ruimte was, ontzettend gezellig en deed mij denken aan de sfeer bij mijn familie in Duitsland in de jaren na de oorlog, toen men nog veel ruimte met vluchtelingen moest delen of zelf maar weinig toegewezen had gekregen. Nina vertelde, dat men soms 16 uur achtereen werkt, om een dag vrij te hebben. Dat veroorzaakt dan moeheid, lusteloosheid (zoals je steeds bij verkoopsters waarneemt) en prikkelbaarheid.

Dit laatste verklaart misschien een incident, dat op de heenweg in de metro gebeurde. Ik was nogal moe van al 't gestaan en geloop die dag en heb ook al enkele maanden last van een zenuwontsteking (?) in mijn rechterbeen. Ik zag tussen Annie en een Russische jonge vrouw een plaatsje vrij op de bank en ging er zitten. Het was niet helemaal een volwaardige zitplaats, maar met enige goede wil kon er iemand zitten. Dit gaf een man naast de jonge vrouw, een vermoeid uitziende werkmán in regenjas, aanleiding tot een scene, waarvan mij natuurlijk de finesses ontgingen. Het kwam hierop neer, dat hij vond dat ik moest staan. Hij stond zelf op, bood de vrouw zijn zitplaats aan, waarop zij niet inging, want zij zat al, ging toen weer zitten (hij zat overigens heel ruim en samen hadden zij best wat op kunnen schikken voor mij) en begon haar op te stoken, af en toe op mij wijzend. Maar zij ging er niet op in en las door, zij antwoordde hem enkel (later voor mij vertaald): "Hij zegt niet eens iets tegen mij" (m.a.w. ik deed haar geen enkele overlast). De kerel op haar inpraten, en toen mij een gebalde vuist voorhoudend, opstaand en zich tot andere mensen wendend. Gelukkig stapte hij er bij 't volgende station uit. Ik vond het onredelijk en vervelend en ben blij dat zowel zij als ik er niet op in zijn gegaan, want zo'n incident kan tot moeilijkheden leiden en die moet je in een land als dit vermijden. Was dit nu een voorbeeld van de Russische xenofobie?

Enfin, bij Nina was 't oergezellig en bij de wodka was ik 't gauw vergeten. Nina vertelde nog, hoe de Russen het reizen bemoeilijkt wordt. Ze mógen wel, o ja, maar een visum voor 'n reis met studenten naar Finland kostte haar 200 roebel. Het is geen wonder dat de Russen

dan ook onder al die belemmeringen uit proberen te kruipen, door te vragen voor hen dingen mee te nemen, door te ruilen of illegaal te wisselen. Nina vertelde mij nog (Annie speelde als tolk), dat het onderwijs in de vreemde talen beknot wordt; haar jongste dochter was op de Engelse school, het onderwijs in het Engels wordt er echter keer op keer verminderd,

Wij kwamen pas tegen middernacht weer in het hotel aan.

Vanmorgen, zondagmorgen, vroeg opgestaan om voor het ontbijt nog een paar foto's te nemen. Bij de brug kwam toevallig Valentina aanwandelen; zij maakte op mijn verzoek enkele opnames van mij en ik twee van haar, die ik haar moest sturen (Ignatjewa Valentina, p.a. Inturist). Op het ontbijt volgde het vertrek. Het oude vrouwtje dat de lift bedient, stond buiten en wuifde ons uit. Russen zijn of heel stroef of heel hartelijk. Wij reden o.a. aan de Akademija nauk voorbij naar het vliegveld Vnukovo en vlogen vandaar naar Leningrad. Eenmaal door het dichte wolkendek heen, zagen we vanuit een stralende hemel op een soort sneeuwlandschap neer. Voor de landing kregen ik en enkele anderen vreselijke oorpijn; de piloot had de luchtdruk te vroeg weggenomen.

We maakten op het vliegveld van Leningrad kennis met onze nieuwe gidse Natasja, die niet onvriendelijk leek, maar wel een ander type dan Valentina. (Toch hebben wij het ook met Natasja niet slecht getroffen.) Natasja vertelde dat Leningrad met 4½ miljoen inwoners de tweede stad in de Sovjet-Unie is, een stad die aan Venetië of Amsterdam doet denken, met 65 rivieren en grachten. Er bevindt zich het grootste museum van de Sovjet-Unie en op de Nevskij prospekt de tweede bibliotheek in het land (na de Leninbibliotheek in Moskou). Leningrad is een echte universiteitsstad; van haar oprichting in 1724 tot 1935 was hier ook de Academie van wetenschappen gevestigd (nu in Moskou). Ook in Leningrad bevinden de woonwijken zich buiten het centrum; er worden 150 woningen per dag, d.i. 50.000 per jaar bijgebouwd.

Langs het op 9 mei jl. onthulde Overwinningsplein reden we via de Moskovskij prospekt met een in 1970 onthuld Leninbeeld en een 19e eeuwse triomfboog tot de Fontanki-rivier, waar we links afsloegen naar hotel Sovjetskaja, een naar internationale maatstaven modern hotel. We kregen er allemaal tweepersoonskamers toegedeeld, waarbij weer de zorg was niet met de zonderling op één kamer te komen. Ik kwam bij een Amsterdammer, die aan joga doet.

Na een goede maaltijd volgde een stadsrondrit, die langs Winterpaleis en Paleisplein (bekend van de bloedige zondag in 1905), Taurisch paleis, Smolny, aan de overkant van de Njewa het vernieuwde Finlandse station en de kruiser Aurora (waar foto's gemaakt) voerde. Natasja wees ons nog op de twee bouwstijlen: barok (groen-wit en blauw-wit) en classicisme (geel-wit). Ca. 20 kerken zijn hier nog in gebruik, meer dan in Moskou.

De avond ging heen met dagboek bijschrijven, daarna een borrel gaan drinken op de kamer van Meta Goossen en Joke Fontijn.

maandagavond 15 sept.

Vanmorgen waren we op de Aurora en reden daarna naar de Peter en Paul-vesting, waar we de kathedraal bekeken met de graven van de Russische tsaren vanaf Peter de Grote en de gevangenis waar o.a. Dostojevski en de broer van Lenin gevangen hebben gezeten. Het was zo'n betrokken lucht, dat ik de camera maar thuisgelaten heb, maar later werd het zacht en droog weer. Ik ben niet met de bus teruggegaan, maar heb de middagmaaltijd overgeslagen om wat door de stad te lopen. Je krijgt in Rusland twee warme maaltijden per dag, dus

't kan volstrekt geen kwaad, integendeel.

Wandelde over de Nevskij prospekt en bezocht Dom knigi en andere boekwinkels, waarvan één internationale (boeken uit bevriende socialistische landen). Het aanbod is al even armetierig en eenzijdig als in Moskou, hoewel Leningrad veel meer een boekenstad is (oude universiteitsstad). Ook hier de toeloop rond boekenstalletjes op straat, de leeshonger, die zo in tegenstelling staat tot het overaanbod en de feitelijke gedesinteresseerd (materialisme) in het Westen.

Kwam later een groepje aangevoerd door Annie Meintema tegen, dat naar het woon- en sterfhuis van Pusjkin ging, waarbij ik mij heb aangesloten. Daarna bezochten wij nog het paleisje van Peter de Grote in de Zomertuin, een werkelijk alleraardigst museum. Hij woonde vrij eenvoudig, een soort adelswoning, veel Hollandse renaissancemeubelen en schilderijen (zeegezichten).

Leningrad is qua architectuur een Zuideuropees aandoende stad, de bouwmeesters waren vaak Italianen. De sfeer is er vriendelijker dan in Moskou. Het beeld wordt niet zo beheerst door militairen en politie (militsia), men heeft meer de indruk van een bevolking die haar eigen besognes nagaat. Men ziet wel militairen, maar niet van die bewapende jonge luitenantjes, meer oudere militairen die met een aktentas in de hand naar huis gaan, zo'n beeld als je in Den Haag ook ziet.

woensdagmiddag 17 sept.

Gisteren uren lang de Hermitage bekeken, er ook geluncht. Enkele opnamen gemaakt op het Paleisplein. De mensen zijn hier minder stug dan in Moskou; spontaan boden Russen mij aan, mij te fotograferen. Je ziet ze hier ook gauwer lachen.

Vanmorgen met een snelboot over de Nawa naar Petrodvorets (vroeger Peterhof). Peterhof, waar Peter de Grote en Catharina II hun buitenverblijf hadden, is in de oorlog door de Duitsers opgeblazen (deze zijn Leningrad tot op 4½ km genaderd), maar is thans, op één zaal na, waaraan men nog bezig is, minutieus getrouw hersteld. Het was de eerste zonnige dag van onze reis. Het paleis kwam daardoor prachtig uit, met al z'n 'Wasserspiele', waardoorheen de regenboog te zien was.

Bij een souvenirkiosk stond een Russisch officier, de gehele borst volbehangen met onderscheidingen. Zijn uiterlijk was precies als van een tatarenhoofdman, gebruid, mongoloïde, een machtige snor. Ik kon de verleiding niet weerstaan hem te fotograferen.

Vanmiddag zijn de slavisten met de trein naar Tsarskoje Selo; zij willen er o.a. het Pusjkinmuseum bekijken; ik voelde mij echter wat katterig van teveel wodka gisteravond en had behoefte aan een goede maaltijd, die er anders bij in zou schieten. Bovendien raak ik zo langzamerhand wat overvoerd met museale indrukken. Hoewel het wel jammer is, het beroemde buitenhuis van de tsarenfamilie niet te zien, is dit laatste volgens Annie minder bezienswaardig dan Peterhof en in nòg een Pusjkinmuseum had ik echt geen zin. Ik trek dus maar wat de stad in vanmiddag. Vanavond zullen wat mensen op deze kamer komen.

donderdagavond 18 sept.

Vanmorgen betrokken weer, dus naar het Russisch Museum, waarvan de ikonen ook door hun plaatsing (gelukkiger dan in het Tretjakov-museum) bijzonder aanspreken. Natasja vertelde heel instructief over de verschillende scholen en daarna ben ik op eigen gelegenheid de overige afdelingen doorgewandeld. Bij de 20e eeuwse volkskunst viel een collectie lakdoosjes te zien en een uit maar liefst 30 delen bestaande matrosjka.

Om 1 uur was er een afscheidsdiner in restaurant Sadko op de Nevskij

prospekt. Er was geld over van de reis, waarom wij - anders dan bij Vernu-reizen gebruikelijk - op dit farewell dinner onthaald werden. Het was inderdaad uitstekend en talrijke champagnekurken knalden (op eigen kracht) in het rond.

's Namiddags heb ik op de Nevskij prospekt een paar cassettes grammofoonplaten gekocht, o.a. van Mozart door David Oistrach - het enige wat ik met al m'n resterende roebels kon doen (ik heb er veel te veel gewisseld, terwijl je ze in de Berjozka(=kwaliteits)winkels niet kwijt kunt en ze evenmin bij een bank terug kunt wisselen; dit kan alleen op het vliegveld, naar het schijnt tegen een ongunstiger koers. In de Berjozkawinkel bij ons hotel nog een fraai fotoboek Drevnerusskie goroda, oude Russische steden (15 r. 69) gekocht.

Vanavond koffers gepakt, dagboek bijgeschreven en nu naar Mariette en Frédérique voor een drankje.

P.S. Vanmorgen vroeg arriveerde de kosmonaut Titov in dit hotel, maar we hebben hem geen van allen gezien.

na thuiskomst

Vrijdagmorgen al vroeg op, om 6 uur zouden de koffers opgehaald en om 8 uur zou op het vliegveld ontbeten worden. De slepende wisselkoerstransacties (wel voor een redelijke koers, maar in dollars, dus in een zwakkere valuta) namen daar echter zoveel tijd, dat mijn ontbijt tenslotte uit vier overgebleven hardgekookte eieren bestond. Bij de douane moest Meta Goossen twee oude verzilverde samowars, die zij op de kop getikt had, achterlaten. Ik had uit voorzorg dit dagboek uit het cahier gescheurd en de beschreven blaadjes in m'n binnenzak opgeborgen.

De vlucht terug, weer per Aeroflot-toestel, verliep zonder noemenswaardige belevenissen: we kregen gelukkig gauw een maaltijd, het zicht was goed, tenslotte herkenden we onder ons de IJselmeerpolders. Ik zelf was toch wel blij weer in het opulente Holland terug te zijn, al leek Schiphol op dat moment meer op een Afrikaanse luchthaven, zoveel Surinamers als er arriveerden, die hun "schip van staat" nog tijdig verlaten.

VERNU-programma

zo	7.9.	17	aankomst in Moskou
ma	8.9.	8.15	ontbijt
		10	stadsrondrit
		13	lunch
		14.15	Kremlin
		18	avondeten
di	9.9.	9	ontbijt
		10	tentoonstelling economische verworvenheden der USSR
		14.15	lunch
		15.15	metro en Berjozkawinkel
		19	avondeten
wo	10.9.	8	ontbijt
		10.45	Leninmuseum
		13	lunch
		14	boottocht
		17	avondeten
		18.15	circus
do	11.9.	8	ontbijt
		10.30	Kolomenskoje
		13	lunch
		14.30	gesprek met Sovjet-specialisten
		19	avondeten
vr	12.9.	8	ontbijt
		10	Tretjakov-galerij
		13	lunch
		n.m.	vrij
		18	avondeten
za	13.9.	9	ontbijt
		10.30	Leninmuseum
		14	lunch
		14.30	Pusjkinmuseum voor beeldende kunsten
		19	avondeten
zo	14.9.	8	ontbijt
		8.30	vertrek naar Leningrad
		15	stadsrondrit
ma	15.9.	(in Leningrad dagelijks 9 u. ontbijt, 13 of 13.30 lunch, 18	avondeten)
		10.30	Aurora en Peter en Paul-vesting
		15	Alexandr Nevski Lavraklooster
di	16.9.	10.30	Hermitage
		15	Isaacskathedraal
wo	17.9.	v.m.	vrij, excursie mogelijk naar Peterhof
		14.30	ethnografisch museum

do 18.9.	10	Russisch museum
	15	paleis van Peter de Grote in de Zomertuin
vr 19.9.	8	ontbijt op het vliegveld
	10	vertrek naar Amsterdam